

Şəddat CƏFƏROV,
iqtişadiyyat elmləri üzrə
fəlsəfə doktoru,
Azərbaycan və Rusiya
Yazıqlar və Jurnalistlər
Birliklərinin üzvü,
Beynəlxalq Yazıqlar Birliyinin üzvü

I hissə

Azərbaycan ordusunun qələbə ilə başa çatan savaşı mən deyirdim ki, təkçə Azərbaycanın yox, həm də bütün cənubi Qafqaz əhatəsinin mənəvi mənzərəsini dəyişdi. Hətta dünya ölkələri də BMT-nin yerinə yetirilməyən qətnamələrinin haqlı tələblərini icra edən və nəhayət, qələbə ilə başa çatdıran Azərbaycan ordusu haqqı tapdalanan hər bir ölkə üçün bir mənəvi istinad mənbəyi oldu.

Həyat kifayət qədər mürəkkəb proseslərdən keçir. Siyasi mübarizə dalana dirənəndə, sülh danışıqları fayda verməyəndə istər-istəməz güc amili ortaya çıxır. Belə halda Azərbaycanın özünü diklətməsi, öz torpaqlarını öz gücü ilə azad etməsi, ümumiyyətlə, dünya üçün inamlı bir mənzərə yaratdı. Bütün bunlar öz yerində.

İşğala son qoyuldu; işğaldan sonrakı mənzərə nəinki bizi, bütün dünyanı heyretə gətirdi. Azərbaycanın çevrə rayonlarının xarabazarıyla çəvrilməsi mənzərəsini görmək çox acı idi. Doğrudur, hələ də dünyanın güc mərkəzləri Ermənistanın işğalçılıq siyasətinin anti insani mahiyyətini qədərincə etiraf etmir. Onu da yada salaq ki, hələ işğaldan əvvəl erməni vandalizmi Ermənistanı yaşayan yüz minlərlə azərbaycanlı yerindən-yurdundan xüsusi bir qəddarlıqla qovub çıxartdı. Onlar işğalın birinci mərhələsini əslində azərbaycanlı əhalinin Ermənistanından çıxarılması ilə başa çatdırdılar. İkinci mərhələdə onlar Qarabağı işğal etdilər. O vaxtkı Dağlıq Qarabağ adlanan ərazidə Azərbaycan hakimiyyətini tamamilə devirdilər. Sonra da dış altından boy göstərən işğalçılarla Dağlıq Qarabağın ətraf rayonlarının da işğalına başladılar. O vaxtkı ermənipərəst qüvvələrin köməyi ilə Ermənistanın quldur dəstələri Kəlbəcəri, Laçını, Şuşanı, Zəngilanı, Qubadlı, Cəbrayılı, Füzulini, Ağdamı əsarət altına aldılar. Əhaliyə divan tutdular. Hər bir rayon işğal olunanda sanki Xocalı faciəsi təkrar olunurdu. Bütün bunlar onu göstərirdi ki, erməni vandalları azərbaycanlıların döyüş, həyat inamlarını qırmağa çalışır. Özlərinin xəyalı, uydurma Böyük Ermənistan siyasətlərini həyata keçirmək niyyətlərini gizlətdilər.

Beləliklə, Azərbaycan otuz il öz ərazilərini işğalına kənardan baxmalı oldu. Siyasi mübarizə dayanmasa da, ulu öndərin qətiyyətli, diplomatik siyasəti davam etsə də, düşmən heç cür haqq yoluna, həqiqət yoluna gəlmək istəmədi.

Nəhayət, bizim zəmanəmizin ən

böyük hadisəsi baş verdi. Azərbaycan torpaqları xalqın mənəvi birliyi, hədsiz dəstəyi ilə azad olundu. Azərbaycan ordusu qətiyyətli hücum əmri aldı. 44 gün ərzində otuz ilin işğalı bitdi. Tarix belə hadisələrin ola bilsin ki, şahidi olub. Ancaq bu şəkildə, bu qətiyyətdə savaş hər halda dünyanın nadir hadisələrindəndir. Və Azərbaycanın hərbi tarixi üçün ən nadir səhifələrdəndir.

Beləliklə, biz elə bir acınacaqlı mənzərə ilə qarşılaşdıq ki, nəhayət, düşmənin nə qədər idbar, nə qədər iyrenc bir simaya sahib olduğunu da gördük. Gözəl səhərlər məhv edilmişdi, dağıdılmışdı. Kəndlərin izi itirilmişdi. Tarixi abidələr barbarcasına tələf edilmişdi. İslamdan əvvəlki abidələr ermənilər tərəfindən özününküləşdirilmiş, saxta elementlər quraşdırmaqla bu abidələrə sahiblənmişdilər. İslami abidələr isə çox iyrenc təhqirlərə məruz qalmışdı.

Biz hər dəfə müharibə ilə bağlı söhbət açanda ordunu səfərbər edən güc mənbələrindən biri kimi ədəbiyyatı təqdir edirdik. Amma indi vəziyyət dəyişib. İşğaldan sonrakı mərhələdir. Bəs ədəbiyyatın vəzifəsi indi nədir? Söz sahibləri, sənətkarlar hansı işi görməlidirlər?

Mən belə düşünürəm ki, bu gün söz-sənət adamları işğaldan sonrakı mənzərəni ədəbi yaddaşa gətirməlidirlər. Və bu mənzərə ədəbi yaddaşdan tarixi yaddaşa köçməlidir. Tarix üçün yüz illər çox qısa anlar kimi qəbul olunur. Düşünürəm ki, Azərbaycan xalqı işğaldan sonra qarşılaşdığı mənzərəni gərək unutmasın.

Necə də təbii səslənir. Müəllif deyir ki, "yaddaşım çağırın səsə gedirəm". Həqiqətən də insanın əsas bələdçisi elə yaddaşdır. Əgər o, yaddaşından məhrum olsa, onda nəinki həyata yol başladığı əraziləri xatırlaya bilər, heç keçmişdən də nəşə xatırlaya bilməz. Əlbəttə, çotindir. Aradan otuz il keçib. Əsərin əsas obrazının, baş qəhrəmanının yaşayış kamala dolduğu yerlər indiki yaşlı çağında bəlkə onun heç yadına da gəlmir. Diqqətinə də gəlmir. Bəlkə çox şeyi unudub. Amma iş burasındadır ki, yaddaşın çağırdığı yola düşərkən vaxtı ilə tanıdığı yerləri, gördüyü əraziləri öz adları ilə xatırlayır. Bunları xatırladıqca onun yaddaşında iz buraxmış olan hadisələr də doğulur. Çünki bu hadisələr onun yaddaşında oyandıqca zamanın qaranlıqlarına bürüdüüyü yerlər, yurdlar vaxtı ilə olduğu görkəmdə gözlərinin önündə canlanır. Burada səyahətçi, yəni öz yurduna yol almış yaddaş sahibi tanış yerlərdəki izlərini axtarır. Bu izləri görmək istəyir. Əslində həmin izlər onu həm yurda aparır, həm də keçmişə aparır.

Məlumdur ki, müəllif Cəbrayıldandır. Azərbaycanda elə bir kimsə yoxdur ki, Cəbrayılın mərkəzindəki min yaşlı Çinar haqqında tarixi bilgilərdən xəbərdar olmasın. Əsərin əsas qəhrəmanını da elə birinci olaraq Çınarı xatırlayır. Bu Çınarın dibindən çağlayıb axan kəhrizi yada salır. Hər bir yolçu, hər bir səyahətçi kəhriz suyu içib bu suda əl-üzünü yumaqla sanki mənəvi mühtinə bir duruluq götürür. Xələfli də elə belə düşünür.

YURDA SEVGİNİN ÇAĞIRIŞI

Nurlanıb qəlbimin küncü-bucağı,
Duyğular göz-gözə, üz-üzə durub;
Dağlar gəl-gəl deyir, açıb qucağı,
Şirin xatirələr toy-büsat qurub.

Gözümlə yeyədim yalı, yamacı,
Od kimi qalxardım yolu, cığırını;
Könlümün istəyi, andı, amacı,
Çağırın oyatsın bəxti yağırını.

Çinar kəhrizinin suyundan içib,
Yoluma uğuru boyundan alım;
Sinəmi dağlayan izlərdən keçib,
Üzü Xələfliyə uçsun xəyalım.

Əslində yuxu basmış, huşu, düşüncəsi olmayan adamın özünə su vurular. Sanki yurdunu görməyə tələsən yaddaş sahibi də dumanlanmış olan düşüncəsini Cəbrayılın mərkəzindəki həmin Çınarın suyundan içərkən, bu suda əl-üzünü yuyarkən aydınlığa qorq edir. Elə bil ki, başındakı bütün dumanlar çəkilir, varlığı təmizləyir, ruhu saflandır.

Əşitdiyimə görə Cəbrayılın mərkəzindəki həmin Çinar 800 ildən artıq yaşa malik olub. Onun ətrafında istirahət mərkəzi də yaradılmışdır. Amma Çınarı xilas etmək, onun uzunömürlülüyünün təmin etmək üçün gərkməli adakemik Həsən Əliyevin təklifləri əsas götürüldü. Çinar bütün özəməti ilə insanların gözləri qabağında yaşayan canlı abidə kimi görünüb.

Çox təəssüf ki, işğal vaxtı erməni vandalları nəinki insanlığa yad olan əməllərini göstərdilər, eləcə də tarixi və təbii abidələrini də məhv etməklə özlərinin necə bir qeyri-insani varlıq olduqlarını da təsdiq etdilər. Bildiyimə görə həmin abidə Çinar məhv edilib. Uzunömürlü yaşlı olan kəhriz də qurudulub. Ancaq yəqin ki, sızqa da olsa gələn həmin kəhriz suyunu əsərin qəhrəmanı - Yaddaş sahibi görür, bu

sudan içir və əsərin özündən də göründüyü kimi bu suyun sehirli gücündən faydalanır.

Nəhayət, bundan sonra yoluna davam edir. Bu vaxt Yaddaş sahibi öz könlünə müraciət edir. Onun yurda sevgisindən, həyata məhəbbətindən faydalanmaq istəyir.

Yaddaş sahibinin düşüncəsinə görə əgər könlü istəyi olmasa, insan hərəkdən qalar. İnsanı hərəkətə gətirən əslində könlü istəyidir. Biz buna sevgi deyirik. Yol boyu əsərin baş qəhrəmanını vaxtı ilə tanıdığı, gördüyü yerlərin adlarını çəkərək irəliləyir. Onun gözlünün önünə gələn mənzərələr həm real, həm də mistik yaddaş gücü ilə müəllifin ilhamlı, poetik düşüncəsinin məhsuluna çevrilir.

Ey könlü, diləyi yaddaşdan istə,
Bu da Böyük Çağlay... Mürcüyün bağı;
Gedirəm havalı... başımın üstə,
Xəyalım aparır bir Ağrı dağı.

Bu Qərər yoxuşu, yaddaş yuxusu,
Bu da Qərər piri... öpüm, oxşayım;
Ruhuma can verir ocaq qoxusu,
Çəkim varlığıma, təpim, oxşayım.

Yarı yolda qalmaq acıdan-acı,
Mən gərək diklənim... gözləyənəm var;
İllərdi gözəyib həsrət əlacı,
Yurd yer üstündə sızlayanım var.

Yaddaş sahibi nəyə görə inadlıdır?
O nəyə görə gördüyü acınacaqlı mənzərələrdən bezmir, usanmır, sarsılmazır?
Əgər sarsılırsa, bu sarsıntılar nəyə görə onu yolundan saxlaya bilmir? O yaxşı başa düşür ki, yarı yolda qalmaq, məqsədə doğru gedərkən istəyindən

imtina etmək əslində insanın faciəsidir. İnsanın taleyini, həyatını müəyyən edən əsas amil onun öz istəyinə yetmək üçün ardıcıl və inadlı hərəketidir.

Yaddaş sahibi əsər boyu maraqlı, obrazlı ifadələr işlədir. Qeyd edir ki, gün ötür, zaman keçir, necə olacaq; onun vaxtı çatacaqmı? Başladığı yolu axıranca gedə biləcəkmı? Burada iki mənə var. Birincisi odur ki, həqiqətən uzaq yol vaxt istəyir. Yəqin ki, səfər vaxtı mənzil başına yetməklə günün ayılma çətinə düşəcək, yəni günortadan keçəcək. O narahatdır ki, qalan vaxt ərzində istəyində olduğu yerləri görə biləcəkmı? Hər halda o inamlıdır. Amma burada ikinci bir məsələ də var. Bu məsələ də ondan ibarətdir ki, həqiqətən Yaddaş sahibinin özüntüdə yaşlı ötüb. Onun ömür payı günortadan keçib. Belə düşünmək olar ki, Yaddaş sahibi təkçə yurdu səyahət etmək, görmək yox, həm də gördüklərini yazma bilmək üçün vurnuxur. Buna onun ömrü çatacaqmı? Qalan ömür payından bu təəssüratları yazmaq üçün istifadə edə biləcəkmı? Hər halda bu suallara müəllif özünün poetik gücü ilə cavab verə bilər.

Gün ötür, ayılır ömrümün yaşı,
Ümidlər üzülüb yolda qalmasın;
Çatım yurd yerinə, öpüm hər daşı,
Daş üstə çiçəklər daha solmasın.

Dayanıb baxıram, bəlkə gəncliyim,
Hardansa boylanır... köməyə gələ;
Axı neçə vaxtdır yoxdur dincliyim,
Deyirəm həsrətlər qovuşa, gülə.

Baxıram dolaylar, təpələr tanış,
Sözə çəpər çəkir fikir dağları!..
Dalğalı xəyallar, ləpələr tanış,
Güllərin gözümdə yaddaş bağları.

(Davamı 11-ci səhifədə)

(Əvvəli 10-cu səhifədə)

Axır ki, Yaddaş sahibi bir vaxt ona yurd olan, onu böyüdən yerlərin qapısına çatır. Başqa sözlə, doğma kəndini, ona öziz olan məkanın özünə yetir. Maraqlıdır ki, müəllif tələsir, hələlik gözünün qabağında olan məkanları yox, xəyalının onu apardığı yerləri gözünün önünə gətirir. Bir vaxt gənc olduğunu, sevgi duyğuları ilə yaşadığı hissələri yaddaşına gətirir. Çiçəkburnu məhəbbət duyğuları onun ilhamını vəcdə gətirir. İnsanlığın ən saf, ən təmiz hissələr kimi qəbul etdiyi sevgi laddarı üstə sanki öz nəğməsinə oxuyur. Və bu nəğməni biz bir vaxt həmin yerdən boy göstərən gəncin özünün dilindən eşidirik. Elə bil ki, həmin gənc gözünün qabağındadır, onun danışmalarını, onun nəğməsinə Yaddaş sahibi təzədən dinləyir. Maraqlı mənzərədir, Yaddaş sahibi özünün əlli il əvvəlki, bəlkə də daha çox zamanı əhatə edən dövrünə qayıdır. Həzin bir gənclik nəğməsi pərdə-pərdə onun varlığında səslənir. Bu həzin nəğməni dinləmək hər kəs üçün çox təsirlidir.

Bəlkə o gənc yenə bəxt səhərində, Məndən ayrıldığı o yerdə durur; Sevdiiyi qız ilə görüş yeri, Bəlkə bir gələcək xəyalı qurur.

Bəlkə gözləməkdən yorulub, bezib, Qarışib yağışa, torpağa hopub; Bəlkə bu ayrılıq onu da əzib, Bəlkə yaddaşından ayrılıb, qopub.

Bəlkə qaya olan, daş olan oğlan, Gözləyir bulağa gedən qızları; Ey könül, bu yerdə oda yan, dağlan, Gətir yaddaşına öten yazları.

Elə mətin özündə də görüldüyü kimi Yaddaş sahibi özünün könül dünyasından ayrılır. Nə vaxt hiss edir ki, əsas istəyindən kənara çıxır, yolunu davam edə bilmir, onda tez özünün könül aləminə kitab edir, ona üz tutur. Şübhəsiz, onun sevgi dolu könül aləmi cavabsız qalmır. Onu çox ağırlı, acılı olsa da, həm də sevgi dolu hissələrlə çağırən məkana səsləyir yəru-yurda çağırır.

Maraqlıdır ki, yol boyu Yaddaş sahibinin düşüncəsində ilişib qalmış elementlər də özünü göstərir. Burada müəllif bir məkan adı çəkir: "Lənət nişangahı". Bəlkə də bu bir tarixi abidədir, ancaq anti abidədir. Demək, elə abidədir ki, insanlar xatırlamaq, yada salmaq istədikləri şəxsi xeyirxahlıq düşüncəsi ilə yox, lənətlə xatırlayırlar. Şübhəsiz, bu yerlə bağlı olan şəxsin şəxsi əməli insanların yaddaşında "Lənət nişangahı" adı ilə əbədiləşib.

Bundan sonra ikinci bir yer adı çəkilir: Gavur məzarlığı. Bu da çox maraqlıdır. Şübhəsiz, ərəb işğalı ilə bağlıdır. Öz torpağını ərəb işğalından müfəddə edən insanlar həmişə həlak olub. Sonradan işğalçılar həmin şəxsləri şəhid yox, gavur adlandırır. Amma xalq həmin adla, həmin hadisəni yaddaşında əbədiləşdirib.

Bizə elə gəlir ki, bunları düşünmək asandır. Hər halda bu düşüncənin özü də insanın mənəvi mühitində çox ağrı yaradır. Hər kəs tarixin ağrı-acısını mövcud acınacaqlı duruma birləşdirərək yaşamaqlı olursa, onda iqiqat əzab-əziyyət çəkməli olur.

Hər halda yaddaş sahibi yoluna davam edir. Hiss olunur ki, onun məqsədi, məramı doğulub-böyüdüğü Xələfli kəndinə çatmaqdır. Deyəsən, o artıq çatmışdır, lap yaxındadır.

Lənət nişangahı... bir topa daş var, Bir daş da mən atım qalağın üstə; Cırların meyvəsi ağız turşudar, Bəhər göz oxşayar calağın üstə.

Seydisim döngəsi, Şamqulu yalı, Ərəb zamanından qalan adlardır; Hər adın altında tamah xəyalı, Yurdun sinəsində qalan yadlardır.

Gavur məzarlığı... işğal torunda, Girov düşüncədə yalan yemişik; Din adı altında, qılnc zoruunda, Şəhid oğullara gavur demişik.

Maraqlı adlar, toponimik ünvanlar diqqəti cəlb edir: Seydisim döngəsi, Şamqulu yalı... Belə adlar sıradan adlar deyil. Hər biri özündə müəyyən tarix yaddaş adlarıdır. Elə müəllif özü də yaxşı qeyd edir ki, bu adlar işğal tarixi ilə bağlıdır. Yəqin ki, xalq yaddaşında bu adları ona görə saxlayıb ki, gələcək nəsillərə tarixi həqiqətləri bir növ süüraltı olaraq tələsin; qoy gələcək nəsillər əsl mahiyyəti doğru-düzgün bilsinlər.

Bundan sonra Yaddaş sahibi sanki daha ağırlı, daha iztirablı məqamlar yaşayır. Çünki onun uşaqlığı, onun gəncliyi bu yerlərdə keçib. Addım atdığı, keçdiyi hər ərazi ona hansısa bir əhvalatı, tarixi xatırladır. Ümumiyyətlə, insanın yaddaşına nə gəlsə, bunun iki tərəfli təsiri var. Birincisi, ağırlıdır, iztirablıdır, çünki artıq çox keçmişdə qalıb. Aradan uzun müddət keçib, bu da ağır həsrət yoludur. Yerini, yurdunu övladı məcburən ayrılıb burdan, ona görə də ağırlı ilə xatırlanır. İkincisi də, həmin hissələr fərəhli duyğuları da yaddaşına gətirir. Sanki Yaddaş sahibini gəncləşdirir. Bu da Yaddaş sahibinə imkan verir ki, ruhdan

Əli Rza Xələfli yaradıcılığını öyrənən, bu zəngin yaradıcılığını müxtəlif təbəqələri ilə tanış olan adamlara bir həqiqət məlumdur. Bu da onun bir müəllif kimi öz yerini, yurdunu, doğulub-böyüdüğü məkanı sevgi ilə töərənnüm etməsidir. O, doğulub-böyüdüğü məkanı sonsuz sevgi ilə töərənnüm edir. Biz onun töərənnüm etdiyi yeri, yurdu, məkanı sanki gözlərimizlə görürük. Elə bil ki, Xələf dağımı gəzirik, elə bil ki, Gordu baba dağımın zirvəsinə qalxırıq və bu da bizim könlümüzü alovlandırır. Bizə ən əli, ən təmiz hissələrlə yaşamağa çağırır. O Gordubabadır, bu Xələf dağı, Yaranış günündən əkiz qardaşdır; Duyana düşüncə, fikir budağı, Bilənə pozulmaz sözdür, yaddaşdır.

Gedirəm, gözləyir Şirvan bulağı, Sağda məktəbimiz sükutla baxır; Xaraba divarlar yanan köz dağı, Qəlbimi yandırır, sinəmi yaxır.

Hər xaraba yurda salam verirəm, Gözlərim odlanır köz daşlarında; Bu da bizim məktəb, dərdlər dərirəm, Yanıb qovruluram göz yaşlarında. Mətin bura qədərki hissəsi Yaddaş sahibinin hərəkət yolunun xronikasını

Bir zaman hay-küyü dər otaqları, Burda dil-dil öten kimplər oxuyub; Sonin qucağında arzu taqları, Böyüdən tifillər dilək toxuyub.

Azğın vandallara nifrət daşıyan, Tarixin danılmaz şahidi sənə; Xələfli məktəbi... ruhu yaşayan, Wə kəndin ən uca şəhidi sənən.

Yaddaş sahibi gördüyü mənzərəni sözə çevirir. Burada bir Yaddaş sahibinin özünü müəlliflə birləşən görürük. Müəllif özü elə Yaddaş sahibinə çevrilir. Əgər belə demək mümkünsə, onun yanğısı elə Yaddaş sahibinin yanğısıdır. Oxucu üçün dəyərli olan odur ki, Yaddaş sahibinin gördüyü mənzərə bütün reallıqları ilə müəllifin təsvir etdiyi mənzərədir. Müəllif Yaddaş sahibinin, yəni öz yerini-yurdunu səyahət edən əsərin qəhrəmanının özü kimi çıxış edir. Onunla birlikdə daxili-mənəvi iztirablar yaşayır.

Hər hansı bir bədii əsərdə müəllif yaşadığı hissələri yazırsa, onda oxucuya daha çox yaxınlaşır. Bu əsərdə də müəllif özünün yaşadığı hissələri yaddaş sahibinin mənəvi mühitində köçürür. Biz Yaddaş sahibini elə müəllifin özü kimi görürük.

YURDA SEVGİNİN ÇAĞIRIŞI

düşməsin. Xəyalən irəliləsin, daha maraqlı, daha cəlbədiçisi hissələrlə öz gəncliyini yaddaşında bərpə etsin. Yenə ona kömək edən, yenə onun yaddaşını alovlandıran elə yer-yurd adlarıdır, tarixi abidələrdir.

Yurdun ağırsını təpib sinəmə, Keçirəm, qalxıram dərə boyunca; Korbulaq suyunu səpib sinəmə, Yurdun şirəsinə içdim doyunca.

Adları, izləri yazıya alıb, Əmanət qoyuram nəsillər boyu, Tarixin pozulmaz izidir qalıb, Sinə görüb adlar, fəsilələr boyu.

Bu da Xələf piri... təzim et, öyil, Ulu babaların ruhu oyansın; Həqiqət işıqdır, qaranlıq deyil, "Oxxay" de, ürəyin nura boyansın.

Hər bir kənddə elə mənəvi istinad yerləri var ki, lap uşaq yaşında olsa belə, onu görən şəxsin varlığında əbədi yaşayır. Tarixi bir obraz çevrilir. Heç vaxt unudulmur. Maraqlıdır ki, Yaddaş sahibi burada Xələf piri haqqında danışır. Onu özünün ziyarət yeri kimi görür. Xələf piri onun üçün ən müqəddəs məkandır. Ona görə müqəddəs məkandır ki, təkə Yaddaş sahibinin yox, bütün Xələfli kəndinin az qala Amerikanın belə dünyaya səpələnməsi bütün sakinlərinin yaddaşında müqəddəs bir məkan kimi qalır. İstər-istəməz biz Yaddaş sahibinin bu yerə çatmasını intizarla gözləyirik. O, özünün müqəddəs bildiyi məkana necə yaxınlaşacaq, ona necə təzim edəcək, onu necə əzizləyəcək? Burada müəllif bir ifadə işlədir. "Oxxay" ifadəsi. Zənnimcə, bu söz bizi düşündürən bütün ritorik suallara çox aydın cavab verir. Dəqiq, əhatəli bir düşüncə, bütöv insanın mənəvi mühitini əks etdirən bir mənzərəni gözümlərimizin önünə gətiririk.

Yaddaş sahibi arzuladığı yerə, məkana çatmış kimi görünür. Yoxsa "Oxxay" ifadəsinə elə-belə işlədə bilməzdi. Bu ifadə onun duyğularını göstərmək baxımından müəllifin ən sərəst, dəqiq tapıntısıdır.

Həqiqətən də, insan hissələrini ifadə etmək üçün elə nadir ifadələr var ki, bunlar insanın necə düşündüyü haqqında, onun mənəvi mühitinin harmoniyası haqqında dəqiq məlumat verə bilir.

verir. Amma bu xronikanı biz sadəcə səyahət məntəqələri kimi yox, Yaddaş sahibinin özünün varlığından keçən ən mənalı, ən maraqlı həyat səhnələri kimi görürük.

İnsanın həyatı əsərində yaddaşında qalan səhnələrdən ibarətdir. Bu səhnələr əgər cəmiyyət üçün, insan maraqlı olubsa, həyat üçün gərəklidirsə, onda iqiqat dəyərlidir. Biz oxuduğumuz hissələrdə, parçalarda müəllifin elə düşüncələri ilə qarşılaşırıq ki, bunları təkə yaddaş sahibinin özünün qənaətləri kimi yox, hardasa həm də tarixi əhəmiyyət daşıyan hadisələr və faktlar kimi görürük.

İşğalın başlamasından otuz ildən çox keçib. Həmin dövrdə bu yerləri yaxşı tanıyan insanların çoxu dünyadan köçüb. Yeni nəsillər gəlib. Şübhəsiz, yeni nəsillər həmin yer-yurd adlarını qədərincə heç bilmir. Nəyə görə, hansı səbəbdən, hansı adları daşıyır - bu barədə məlumatsızdır. Bəzən deyirlər ki, tarix olub keçənləri öyrənmək üçündür. Amma onu da deyirlər ki, bədii ədəbiyyat tarixi tarixdən daha yaxşı öyrədir. Ona görə də biz tarixi məkanlarla bağlı emosional duyğuları, hissələri, həyəcanları ifadə edən əsərləri oxuyanda yaddaşımızda daha yaxşı saxlayırıq. Bu bizim üçün daha faydalı olur.

Nəhayət, Yaddaş sahibi doğulub-böyüdüğü kəndin mərkəzinə çatır. Burada oxuduğu məktəbi görür. Mənzərə çox acınacaqlıdır. Bir az da dəqiqləşdirək, dəhşətlidir. Böyük bir kəndin orta məktəbinin bütün daşı-divarı sökülüb, talan edilib. Nəinki məktəb ləvazimatı, hətta məktəbin daşları da daşınb aparılıb. Hara, hansı niyyətlə, kim aparıb - bu sualların cavabları da örtülü deyil. Məqsəd də məlumdur, səbəbkarlar da. Ona görə də belə epizodlar əslində tarixi hadisənin yaddaş yazılması üçün vacib və dəyərlidir. Çox böyük ağrı ilə biz Yaddaş sahibinin gözləri önündə yanan mənzərə baxmalı oluruq. Bu daxili-mənəvi yanğıdır. Elə yanğıdır ki, insanın yaddaşını alovlandırır, onun varlığında silinməz, pozulmaz iz buraxır.

Xələfli məktəbi, dağlanıb sinən, Səni yağı hardan, necə taladı; Bəxti yağmalanıb, ocağı sənən, Ocağı ocağa kimplər qaladı.

Müəllif şəhidliyi xarakterizə edir. Çox aydın şəkildə hiss edirik ki, Yaddaş sahibinin düşüncəsində, yəni müəllifin yaratdığı obrazda Xələfli məktəbi ən böyük şəhidin taleyini yaşayan canlı bir obraz kimi əks-səda verir. Bəli, Xələfli məktəbi şəhidlərin şəhididir. Bir vaxt bu məktəbi bitirən gənclər vətən uğrunda savaşa qalxanda, şübhəsiz, həmin məktəblərə bəxş etdiyi duyğularla silahlanmışdılar.

Çox kədrli motivlərdir. Yaddaş çıxmayan, unudulmayan lövhələrdir. Dərdimin ocağı axı vətənə, Alimlər yetirdin, şairlər verdin; Sənin varlığından qalxıb bitənə, Arzular bağından diləklər dərdin.

Dərdini dastana, sözə çəkənlər, Gələr ziyarətə söz oğulları; Səni yaddaşlara söz-söz əkenlər, Danışar tarixə bu nağılları.

Hardadır dünyanın ədalət evi, Yağ əməlinə divan qurula; Verilə bu yurdun haqqı, gərəvi, İnamlar, ümidlər axa, durula.

Bütün əsər boyu bir obraz da diqqətimizi cəlb edir. Bu da dərd obrazıdır. Bu elə obrazdır ki, insan adı daşıyan hər kəs onu öz varlığında hiss edə bilər. Bu, dərd obrazının mahiyyətini yaşamayan insanı bəlkə də heç normal insan kimi də görmək olmaz. Sözlən həqiqi mənada Yaddaş sahibinin təbiətindəki ağrı-acının onun çəkilməz dərdindən gəldiyini duymamaq mümkündür deyil.

Xələfli məktəbi çox böyük insanların tərbiyə ocağı olub. Axı bu məktəb alimlər yetişirib. Çoxlu iş adamları bu məktəbin təlim-tərbiyyəsi ilə böyüyüb. Bu məktəbin yetirmələrinin səsi Amerikadan, İngiltərədən, Fransadan gəlir. Rusiyanın müxtəlif şəhərlərində yaşayan adlı-sanlı şəxslər var. Və məktəb özü şəhid olub.

Mən bu əsəri ağrıları əsəri hesab edirəm. Zənnimcə, belə əsərlərin təhlili üçün, onun oxucuya daha anlaşılqı çatması üçün hər bir qələm sahibi gərəklə öz imkanını əsirgəməsin.

Hər halda yaddaşın çağıracağı məkana doğru yolumuz davam edir.